

LECHOSŁAW JOCZ
Lipsk

SYSTEM SAMOGŁOSKOWY WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA GÓRNOŁUŻYCKIEGO¹

1. Materiał i wybrane aspekty metodologiczne²

Materiał badawczy stanowiły nagrania swobodnych rozmów z siedmioma rodzimymi użytkownikami języka górnołużyckiego o łącznym czasie trwania około pięciu i pół godziny. Postulowana zazwyczaj w opracowaniach teoretycznych i stosowana w badaniach metodologia gromadzenia materiału, polegająca na odczytywaniu przez informatorów odpowiednio przygotowanych tekstów czy zdań, jest dla języka górnołużyckiego zupełnie nieodpowiednia. Rodzimi użytkownicy wykazują bowiem przy czytaniu zazwyczaj wymowę ortograficzną oraz silną interferencję języka niemieckiego w rozmaitych proporcjach, co wpłynęłoby negatywnie na jakość badawczą tak zgromadzonego materiału.

Analiza akustyczna i fonologiczna została ograniczona do morfemów rodzimych. Występujące w tekstach niezaadaptowane morfemy pochodzenia niemieckiego zostały uznane za wynik przełączania kodu językowego. Takie rozwiązanie bazuje m.in. na następujących faktach: (1) rodzimi użytkownicy odczuwają niezaadaptowane słowa niemieckie jako elementy obce górnołużyckiemu systemowi językowemu, nawet jeśli nie znają łużyckich odpowiedników; (2) słowa odczuwane jako obce są nieustannie aktualizowane według wymowy niemieckiej i w związku z tym rozwijają się fonetycznie inaczej niż słowa rodzime; oprócz tego: (3) Obce artykulacje samogłoskowe – ani jako fonemy, ani jako alofony – nie występują w rodzimych słowach górnołużyckich. Ogólnie pojawiają się one w tekstach z niską częstotliwością; (4) w słownictwie podstawowym w wąskim ujęciu nie ma praktycznie zupełnie zapożyczeń z języka niemieckiego (i żadnych słów z obcymi segmentami);

Akustycznie przeanalizowanych zostało nieomal 4300 fonów. Liczba ta umożliwiła opisanie różnych fenomenów mówionego języka górnołużyckiego, które nie stały się dotychczas przedmiotem badań. Do analiz stosowałem głównie program SFSWin.

¹ Niniejszy artykuł jest rozszerzonym streszczeniem mojej pracy doktorskiej *Wokalowy system hornjoserbskeje rěče pŕitomnosće*. Z racji charakteru artykułu ograniczam bezpośrednie odniesienia do literatury do minimum (staram się przy tym powoływać się na prace znane i dostępne w Polsce) i pozwalam sobie odwołać się tu ogólnie do wersji książkowej mojej pracy, która ukazała się w roku 2011 pod tym samym tytułem.

² L. J o c z, *Wokalowy system hornjoserbskeje rěče pŕitomnosće*, Szczecin 2011, s. 56–66, 75–82.

2. Fonemy samogłoskowe języka górnołużyckiego³

Dziesięć typowych artykulacji samogłoskowych języka górnołużyckiego [i, ɪ, e, ε, a, ɨ, ɔ, o, ʊ, u] przyporządkowuje się zazwyczaj do siedmiu fonemów /i, ɪ, e, a, o, ʊ, u/ (w tradycyjnym zapisie /i, ě, e, a, o, ó, u/). W przypadku par [i, ɨ], [e, ε] oraz [o, ɔ] postulowana jest bowiem dystrybucja komplementarna.

2.1. Status fonologiczny samogłosek [i, ɨ]⁴

Interpretacja samogłosek [i, ɨ] jako alofonów jednego fonemu bazuje na rozbudowanej korelacji palatalności. Podobnie jak w tradycyjnym opisie fonologii polskiej uznaje się [i] za wariant występujący po spółgłoskach miękkich (oraz welarnych i /h/), [ɨ] za alofon po spółgłoskach twardych⁵. Spółgłoski [pʲ, bʲ, mʲ, wʲ, nʲ, rʲ], opisywane zazwyczaj jako samodzielne fonemy, należy jednak uznać za alofony odpowiednich spółgłosek niespalatalizowanych przed /j, i, ɪ/⁶. Przemawia za tym wiele przesłanek. Otóż przed samogłoskami nieprzednimi następuje po tych spółgłoskach wyraźny gład [j] (częściowo za wyjątkiem [nʲ]). Spółgłoski miękkie wykazują oprócz tego znaczne ograniczenia dystrybucyjne i nie występują nigdy przed spółgłoską oraz w wygłosie. Jest to pozycja, w której reguły fonotaktyczne języka górnołużyckiego nie dopuszczają grup spółgłoskowych o rosnącej sonorności. Reguła fonotaktyczna, opisująca przypadki jak np. *bratr* ↔ *bratra*: /bratr/ → [brat] ↔ /bratra/ → [bratra] ‘brat, brata’, pozwala na bezproblemową interpretację przykładów jak *Zalom* ↔ *Zalomja*: [zawom] ↔ [zawomja] ‘Zalom, Zalomia (onom.)’ (← /zawomj/ ↔ /zawomja/). W słowach jak *kón* [kɔjn] ↔ *konja* [kɔnʲa] ‘koń, konia’ możemy postulować metatezę grupy /nj/, wywołaną przez tę samą regułę fonotaktyczną (tego typu metateza ma diachroniczne paralele w języku górnołużyckim). Konsekwentna interpretacja [ɨ] jako alofonu /i/ po spółgłoskach niespalatalizowanych wymaga przyjęcia albo kilku fonemów o bardzo niskiej częstotliwości lub dość problematycznym statusie (jak np. /ki/: *kyrk* ‘krciań’ ↔ *kij* ‘kij’ lub /tsi/: *třicha* ‘kicha’ [tsiça] ↔ *cycha* [tsixa] ‘bielizna pościelowa’)⁷, albo synchronicznie niesprawdzalnych i komplikują-

³ Ibidem, s. 82-132.

⁴ Ibidem, s. 83-102.

⁵ H. Schuster-Šewc, *Gramatika hornjoserbskeje rěče. 1. zwjazk: fonologija, fonetika a morfologija*, Budyšin 1984, s. 20-21; G. Stone, *Sorbian (Upper and Lower)*, [w:] *The Slavonic Languages*, red. B. Comrie, G.G. Corbett, London – New York 1993, s. 600-601; H. F a B k e, *Sorbischer Sprachatlas, 13, Synchronische Phonologie*, Bautzen 1990, s. 7-8.

⁶ Por. H. Brijnen, *Die Sprache des Hanso Nepila. Der niedersorbische Dialekt von Schleife in einer Handschrift aus der 1. Hälfte des 19 Jahrhunderts*, Bautzen 2004, s. 49; W. Pianka, E. Tokarz, *Gramatyka konfrontatywna języków słowiańskich. Tom 1, Śląsk*, Katowice 2000, s. 82, 97, 99.

⁷ Np. Schuster-Šewc przyjmuje niezwykle słabo obciążony funkcjonalnie fonem /tsi/, z drugiej strony nie znajdujemy u niego fonemu /ki/, przez co – przy braku fonemu /i/ – jego opis fonologiczny jest wewnętrznie sprzeczny, patrz *Fonologiska struktura hs. rěče*, „Lětopis“ 1966, A13/2, s. 48; jest to zresztą przypadłość znakomitej większości opisów konsonantyzmu górnołużyckiego.

cych cały system rozwiązań (jak [tsʲ]=/[dʃ, dʃf, tʃ]/)⁸. Palatalizacja [ɾ] jest w jakiegokolwiek pozycji bardzo problematyczna⁹. Należy również wspomnieć, iż w języku górnołużyckim zaobserwować można już długo trwającą – a obecnie bardzo nasiloną – tendencję do dyspalatalizacji w różnych pozycjach. Od początku XVIII wieku uległy jej spółgłoski miękkie w wygłosie, przed spółgłoską oraz przed samogłoską [e]. Spółgłoski miękkie (wargowe oraz /r/) przed samogłoskami nieprzednimi rozszczepiły się następnie na sekwencje [Cj]. Spółgłoska [nʲ] stwardniała zaś w relewantnych dla nas dziś gwarach w ostatnim pięćdziesięcioleciu w każdej pozycji, tu doszło również do zupełnego stwardnienia wszystkich spółgłosek przed [ɛ]. Ilość kontekstów, gdzie opozycja miękkości byłaby możliwa jest więc niezwykle ograniczona. Młodzi Łużycanie mają poważne problemy z wymową i rozróżnianiem spółgłosek miękkich¹⁰. Fonetyczna opozycja [i] – [ɨ] pozostaje jednak stabilna. Poza tym zachowanie tych samogłosek we fleksji oraz morfemach słowotwórczych często wyraźnie pokazuje, iż są one abstrahowane jako niezależne jednostki systemu językowego oraz że miękkość spółgłoski jest wtórna. Tak np. zdrobnienie od słowa *słoma* ‘ts.’ tworzone za pomocą sufiksu *-ičk(a)* przy konsekwentnym zastosowaniu tradycyjnego modelu fonologicznego powinno brzmieć ***słomyčka* (/swom+/iʃka/ → ***[swomiʃka]*). Poprawną i jedyną możliwą formą jest jednak *słomička*. Fakt ten widoczny jest również w potocznych, dialektalnych, czy też hiperpoprawnych formach jak *sylzička*, *Terezi*, *cuzi*, zamiast *sylzyčka*, *Terezy*, *cuzy* ‘łezka, Teresie, obcy (M. l. m.)’, które są wynikami analogii morfologicznej. Rodzimi użytkownicy języka potrafią wymówić obie samogłoski w izolacji. Interpretacja samogłosek [i, ɨ] jako oddzielnych fonemów jest prostsza, fonologicznie ekonomiczniejsza oraz bardziej odpowiadająca tendencjom rozwojowym języka górnołużyckiego.

2.2. Status fonologiczny samogłosek [e, ɛ]¹¹

Dotychczas postulowana dystrybucja samogłosek [e, ɛ] przedstawia się następująco: [e] występuje przed spółgłoskami spalatalizowanymi/palatalnymi, [ɛ] zaś przed pozostałymi spółgłoskami oraz w wygłosie¹². Ta reguła dystrybucyjna jest ciężka do utrzymania. Obie samogłoski występują m.in. przed spalatalizowanymi spółgłoskami wargowymi, przed [nʲ], oraz przed zadziąsłowymi [ʃ, ʒ, ʧ, dʒ]. Obie mogą występować również przed spółgłoskami twardymi, przed samogłoską oraz w wygłosie; należy tu uwzględnić fakt, że również etymologiczne połączenie *ej* wymawiane jest jako [e]. Samogłoski [e, ɛ] tworzą pary minimal-

⁸ H. F a s s k e, *Je c' w serbsčínje fonem?*, „Lětopis“ 1990, A37, s. 1–7; tu np. postulowanie różnicy fonologicznej pomiędzy wymawianymi identycznie jako [tsʲi] słowami *tři* ‘trzy’ oraz *tči* ‘tkwi’ jest zupełnie aprioryczne i synchronicznie niesprawdzalne. Bifonematyczna interpretacja [tsʲ] uniemożliwia fonologiczny opis tego typu słów, a dla synchronicznego opisu współczesnej wymowy jest zupełnie zbędna.

⁹ T. A. H a l l, *Typological generalizations concerning secondary palatalization*, „Lingua” 2000, 110, s. 8–9, 13.

¹⁰ E. W o r n a r, *Język lużycki, [w:] Komparacja współczesnych języków słowiańskich. 2. Fonetyka. Fonologia*, red. I. Sawicka, Opole 2007, s. 329–330; sam zresztą obserwowałem to zjawisko wielokrotnie w trakcie zajęć dydaktycznych.

¹¹ L. J o c z, *Wokalowy system...*, *op. cit.*, s. 103–113.

¹² H. S c h u s t e r-Š e w c, *Gramatika...*, *op. cit.*, s. 31–32; H. F a b k e, *Sorbischer Sprachatlas...*, *op. cit.*, s. 23, 229.

ne, np. (*wón so lehnje* [lɛnʲɛ] ‘(on się) położy’ ↔ (*wo lenje* [lɛnʲɛ] ‘(o) lnie’, *ćeće* [tʃɛtʃɛ] ‘cieknie, płynie’ ↔ *ćeće* [tʃɛtʃɛ] ‘ciotce’, *dobre* [dɔbrɛ] ‘dobre’ ↔ *dobrej* [dɔbrɛ] ‘dobrej (C./M. r.ż.)’). Interpretacja [e] jako /ej/ jest problematyczna nie tylko z fonetycznego punktu widzenia; w przypadkach jak *wjedu* [wʲɛdu] ↔ *wjedźeš* [wɛdʒɛʃ] ‘wiode/wiodą ↔ wiedziesz’ musielibyśmy chyba postulować jakiś infiks /j/; infiksów natomiast język górnołużycki nie zna (w przeciwieństwie do analogicznych alternacji w rdzeniach czasownikowych). Również samogłoski [e] i [ɛ] są odczuwane przez rodzimych użytkowników języka jako oddzielne jednostki. Potrafią je oni wymawiać w izolacji. Samogłoski [e, ɛ] uznałem więc za niezależne fonemy.

2.3. Status fonologiczny samogłosek [ɔ, o]¹³

Dotychczas postulowana dystrybucja samogłosek [o, ɔ] przedstawia się następująco: [o] występuje przed [w] (w niektórych opisach włącza się tu wszystkie spółgłoski wargowe oraz spółgłoski tylnojęzykowe), [ɔ] zaś przed pozostałymi spółgłoskami oraz w wygłosie¹⁴. Taka interpretacja jest problematyczna. Na miejscu etymologicznych połączeń *ol, ow* odnajdujemy dziś bowiem w wymowie monofongiczną samogłoskę [o]. W związku z tym samogłoska ta nie ma ograniczeń dystrybucyjnych i może kontrastować z [ɔ] w każdej pozycji w słowie, np. *woka* [wɔka] ‘oka’ ↔ *wowka* [wɔka] ‘babcia’, *polo* [pɔlɔ] ‘pole’ ↔ *polow* [pɔlɔ] ‘pól’, *boha* [bɔa] ‘boga’ ↔ *bowa* [bɔa] ‘wiadra. Również samogłoski [o] i [ɔ] są odczuwane przez Górnołużyczan jako samodzielne jednostki. Użytkownicy języka są zdolni wymawiać je w izolacji. Samogłoski [o, ɔ] traktuję więc jako oddzielne fonemy.

Dla języka górnołużyckiego został przyjęty w niniejszej pracy dziesięcioelementowy system samogłosek: /i, ɪ, e, ɛ, a, ɨ, ɔ, o, ʊ, u/. W przypadku /i/ za dotychczasową, tradycyjną interpretacją nie przemawiają żadne fakty. W przypadku /e/, a zwłaszcza /o/, sytuacja jest nieco bardziej skomplikowana.

2.4. Redukcja¹⁵

Redukcja [ɪ]→[ɛ](→[ɔ]) oraz [ʊ]→[ɔ] występuje z dużą częstotliwością, nie jest jednak zupełnie konsekwentna. Z całą pewnością odgrywa tu rolę wiele czynników, których w konkretnych przypadkach nie można jednoznacznie zidentyfikować. Do nich należy analogia morfologiczna, wpływ pisowni (szczególnie przy czytaniu) jak i indywidualne preferencje (mające rozmaite źródła). Istotne jest tu również, czy dane słowo znane jest z domu, czy z języka literackiego. Redukcja [ɨ]→[ɛ](→[ɔ]) jest w potocznej lub dialektalnej wymowie bardzo częsta, szczególnie u młodszych użytkowników języka; w wymowie literackiej – wyraźnie rzadsza. Ciężko jest określić, w jakiej mierze mamy tu do czynienia z działa-

¹³ L. Jocz, *Wokalowy system...*, op. cit., s. 113–120.

¹⁴ F. Michałk, W. Sperber, *Wopisanje fonologiskich systemow narěčow serbskich informaciskich dypkow w słowjanskim rěčnym atlasu*, „Lětopis“ 1983, A30/1, s. 18.

¹⁵ L. Jocz, *Wokalowy system...*, op. cit., s. 126–131.

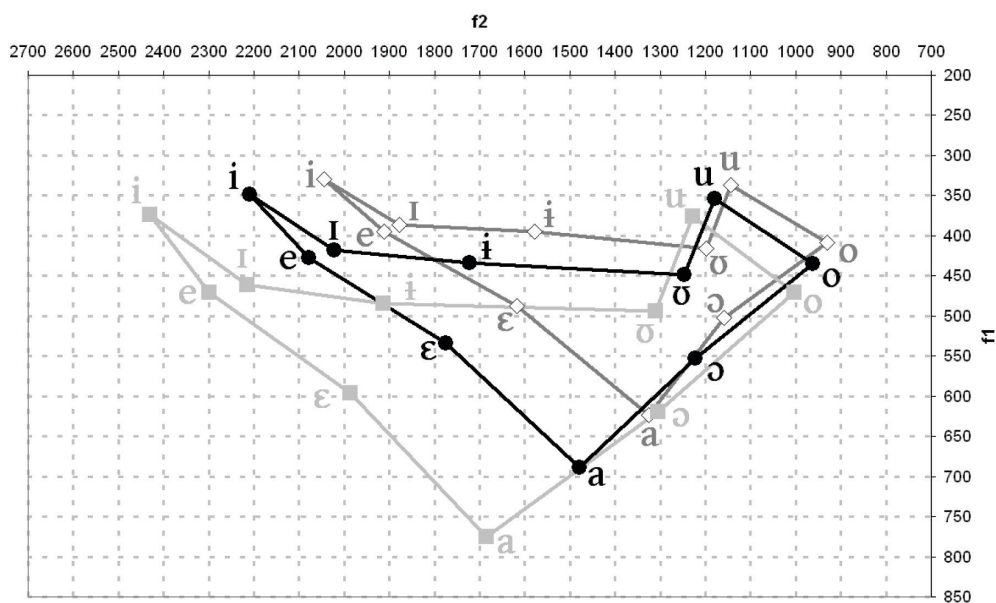
niem systemu fonologicznego, a w jakiej z wpływem pisowni. Ogólnie należy stwierdzić, że w obu przypadkach redukcja jest fakultatywna i nierzadko zleksykalizowana.

3. Wyniki analiz akustycznych

3.1 Aspekt jakościowy¹⁶

Na podstawie nieznormalizowanych danych stwierdzono, że w języku górnołużyckim nie istnieją istotne różnice pomiędzy formą akustyczną systemu samogłoskowego u mężczyzn i kobiet (różnica polega wyłącznie na wielkości przestrzeni samogłoskowej). Widać to wyraźnie na rys. 1. Kolorem czarnym oznaczone są wartości średnie, ciemnoszarym – wartości dla informatorów płci męskiej, jasnoszarym – żeńskiej. Zgodnie z oczekiwaniami, najmniejsze różnice obserwujemy w przypadku wysokich samogłosek tylnych; zwiększają się zaś one proporcjonalnie do zwiększania się wartości formantowych w obu osiach.

Wariacja znormalizowanych wartości formantów pomiędzy poszczególnymi informato-

Rys. 1. Różnice w wartościach formantowych pomiędzy informatorami płci żeńskiej i męskiej

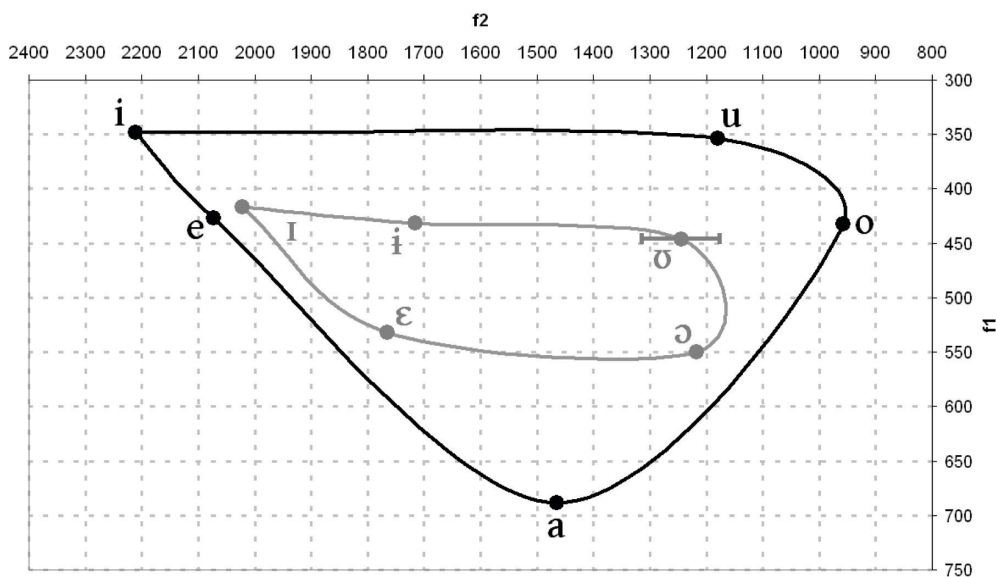
rami nie przekracza wartości oczekiwanych w jakimkolwiek języku. Poza parą /i/-e/ każdy fonem samogłoskowy ma swoje własne pole akustyczne w ogólnej przestrzeni samogło-

¹⁶ Ibidem, s. 133–182.

skowej (por. rys. 4.). Ustalono, że perceptywna opozycja między samogłoską /ɪ/ a /e/ nie może się opierać na wartościach formantowych.

Formant trzeci jest przy tym w górnołużyckim systemie samogłoskowym – zgodnie z oczekiwaniami – fonologicznie nierelevantny.

Średnie wartości formantowe poszczególnych fonemów samogłoskowych języka górnołużyckiego przedstawione zostały na rysunku 2. Opierając się na wartości F_1 możemy mówić o czterech fonetycznych poziomach samogłoskowych (nie o trzech¹⁷, ani o pięciu¹⁸): [i, u] są zamknięte, [e, ɪ, i, ɨ, o] – półzamknięte, [ɛ, ɔ] – półotwarte, a [a] jest otwarte. A więc – inaczej niż twierdzono we wszystkich dotychczasowych opracowaniach – pomiędzy samogłoskami [e, o] a [ɪ, ɨ] nie obserwujemy różnicy poziomu¹⁹. Również wbrew większości opisów samogłoska [i] jest półzamknięta, a nie zamknięta²⁰. Głoska [o] jest najbardziej tylną samogłoską; [u] jest zauważalnie uprzednione. Na podstawie F_2 możemy wyraźnie wyróżnić szeregi samogłosek przednich i tylnych; [a] jest centralne, [i] natomiast zbliża się ku samogłoskom szeregu przedniego. Ogólna forma „trójkąta” samogłoskowego jest godna uwagi. Samogłoski [i, e, a, o, u] są peryferyczne; samogłoski [ɪ, ɛ, ɔ, ɨ] są w stosunku do nich wyraźniej lub mniej wyraźniej scentralizowane.

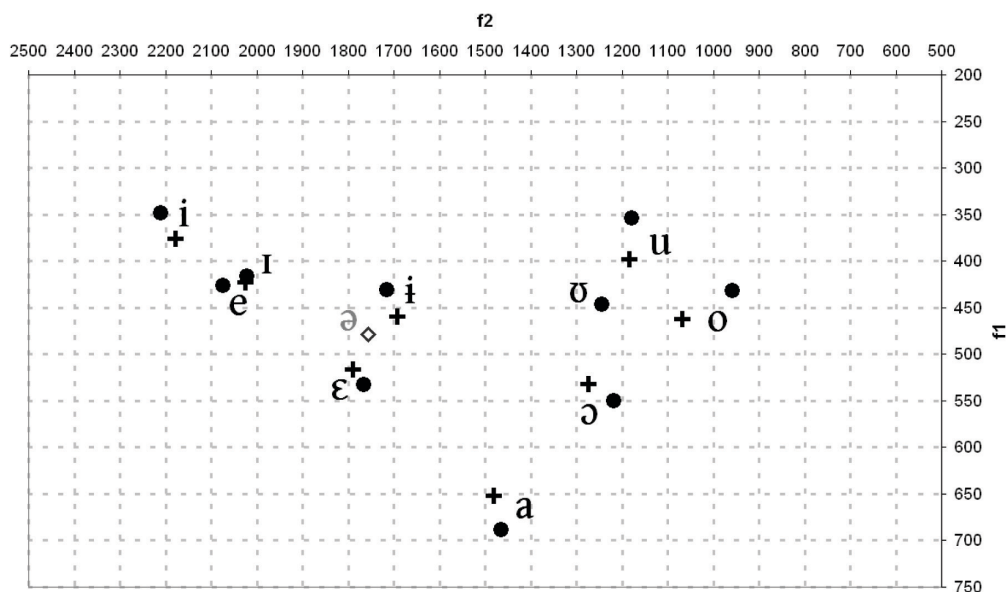
Rys. 2. Średnie wartości formantowe samogłosek górnołużyckich

¹⁷ J. Novotná-Hůrková, *Výzkum zvukové stránky hornolužické srbštiny. Vokalismus*, „Lětopis“, A23, s. 5–28; nie ma tu mowy wprost o trzech poziomach, natomiast ich liczba wyraźnie wynika z załączonych rycin i wyników liczbowych.

¹⁸ F. Michałk, *Fonetika, [w:] Serbščina: studijne listy [Listowy studij za wučerjow]*, red. J. Měřcink, Budyšin 1955, s. 7; E. Wornar, *Język lużycki*, op. cit., s. 323.

¹⁹ Por. np. H. Faska, *Pučnik po hornjoserbšćinje*, Budyšin 2003, s. 3

²⁰ Por. np. H. Schuster-Šewc, *Gramatika...*, op. cit., s. 20; Por. np. H. Faska, *Pučnik...*, op. cit., s. 3.

Rys. 3. Wartości formantowe samogłosek nieakcentowanych w porównaniu za akcentowanymi

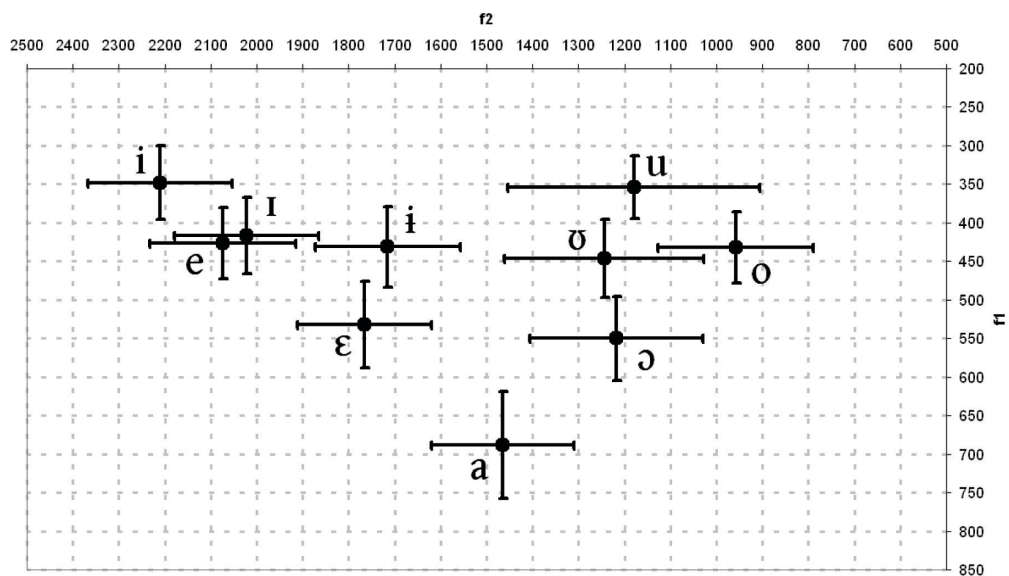
Samogłoski [e, o] (w ortografii odpowiadają im zazwyczaj połączenia literowe *ej* oraz *ow, ol*) są wbrew dotychczasowemu opisom²¹ monofongiczne zarówno w śródgłosie, jak i w wygłosie. Samogłoska [ɪ] może wykazywać dyfongiczny charakter wyłącznie w wygłosie słów jednosylabowych w pozycji przed pauzą, szczególnie jeśli na słowo pada akcent zdaniowy; w innych wypadkach samogłoska ta jest również monofongiem.²² Samogłoska [ʊ] jest co prawda dyfongoidem, ale przesunięcie formantów – inaczej niż twierdzono w dotychczasowych opracowaniach²³ – ograniczone jest wyłącznie do F₂ (linia na obrazie 2.; przesunięcie wynosi około 130 Hz); można więc samogłoskę tę zapisać w następujący sposób: [ʊ̃].

Samogłoski nieakcentowane są w stosunku do akcentowanych scentralizowane (średnio o 5,8% w F1 i o 3% w F2; pomiędzy poszczególnymi fonemami obserwujemy tu jednak zauważalne różnice). Obrazuje to rysunek 3 (punktami oznaczone są wartości dla samogłosek akcentowanych, krzyżykami – nieakcentowanych; dla /ɪ, ʊ/ wartości nie podaję, gdyż występują one poza akcentem rzadko). Oprócz tego odchylenie standardowe jest w pozycji nieakcentowanej w F1 o około 15% a w F2 o około 9% wyższe. Pola akustyczne poszczególnych fonemów samogłoskowych pokrywają się w tej pozycji znacząco ze sobą (na porównanie wartości odchylenia standardowego pozwalają obrazy 4. i 5.)

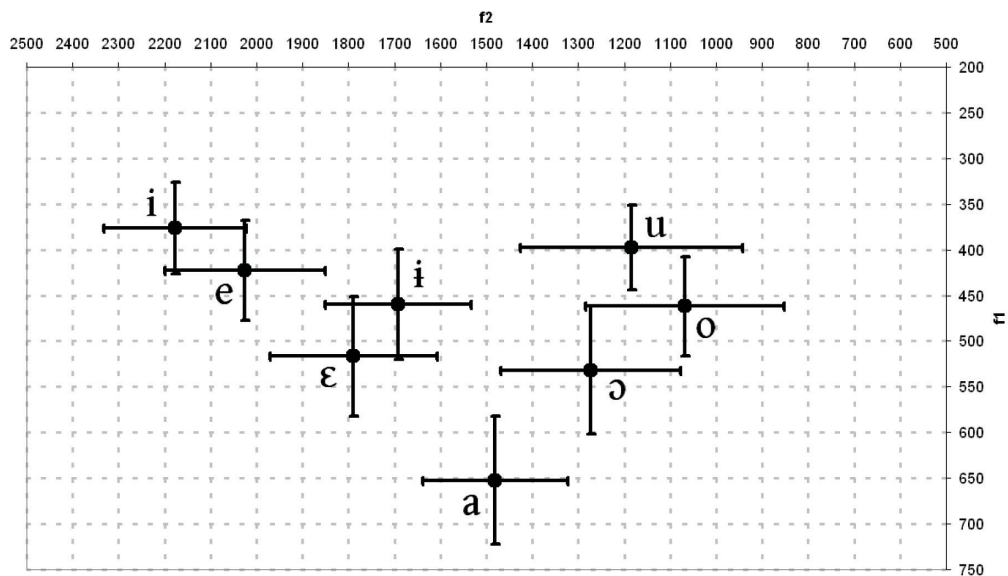
²¹ Por. np. H. Schuster-Šewc, *Gramatika...*, op. cit., s. 32, 33; G. Schaarschmidt, *Upper Sorbian*, w serii: *Languages of the World*, Muenchen 2002, s. 12.

²² Por. Z. Stieber, *Fonetyka górnołużyckiej wsi Radworja*, „Lud Słowiański” 1937, IV A, s. 4.

²³ Por. np. G. Stone, *Sorbian...*, op. cit., s. 600. Por. np. H. Schuster-Šewc, *Gramatika...*, op. cit., s. 33.

Rys. 4. Odchylenie standardowe wartości formantowych pod akcentem

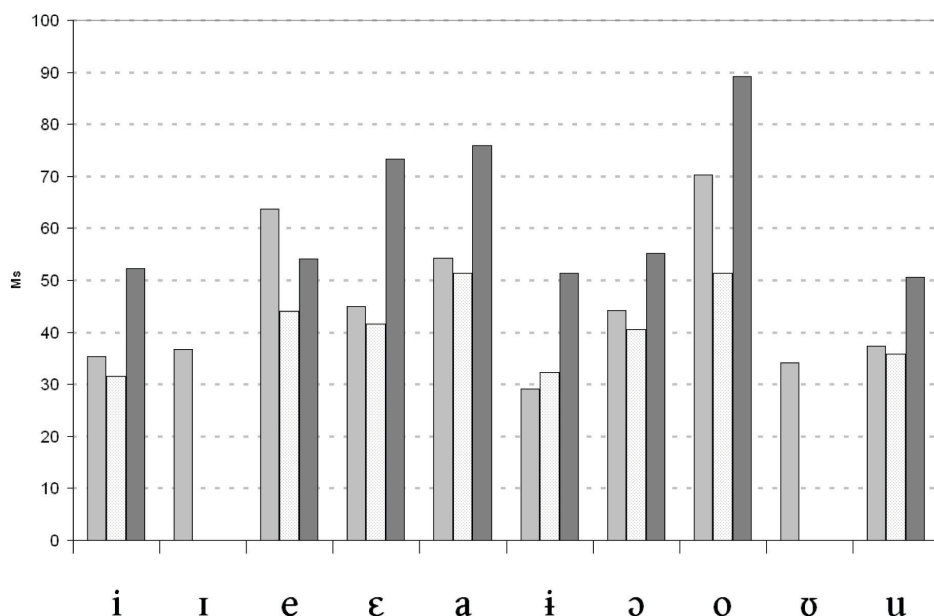
Rys. 5. Odchylenie standardowe wartości formantowych poza akcentem

Najciekawszymi wariantami są (1) bardzo krótki i utylniony wariant fonemu /i/: [i̥], występujący po spółgłoskach postalweolarnych [ʃ, ʒ] (F_2 osiąga tu wartości 2000–2150 Hz.) oraz (2) uprzedniony wariant fonemu /u/: [u̟], pojawiający się zwykle w sąsiedztwie spółgłosek koronalnych (F_2 osiąga tu wartości 1300–1600 Hz; również /ʊ, ɔ/ są w tej pozycji uprzednione, jednak nie tak znacząco jak /u/). Dystrybucja obu wymienionych wariantów nie jest jednak w pełni konsekwentna; nie możemy tu więc mówić o alofonii sensu stricto.

Inherentne wartości F_0 pojedynczych fonemów samogłoskowych są silnie skorelowane z F_1 (korelacja wynosi $-0,86$).

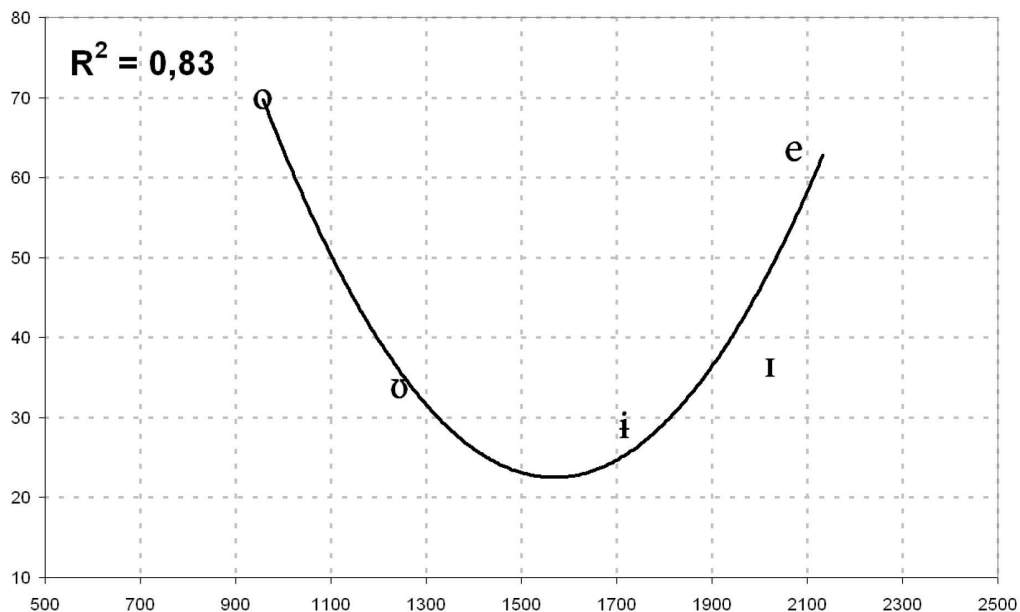
3.2. Aspekt ilościowy²⁴

Długość samogłosek nieakcentowanych w śródgłosie wynosi średnio 93% długości samogłosek akcentowanych (stopień skrócenia jest różny u poszczególnych samogłosek). W języku górnołużyckim możemy zaobserwować wygłosowe wzdłużenie samogłosek. Długość nieakcentowanej samogłoski w wygłosie wynosi średnio 145% długości samogłoski akcentowanej. Dane obrazujące te zależności przedstawiam na obrazie 6. Jasnoszara kolumna oznacza długość samogłosek akcentowanych, środkowa – samogłosek nieakcentowanych w śródgłosie, ciemnoszara zaś nieakcentowanych w wygłosie. W przypadku sa-

Rys. 6. Średnie długości samogłosek górnołużyckich

²⁴ L. Jocz, *Wokalowy system...*, op. cit., s. 183–199.

Rys. 8. Zależność pomiędzy F_2 a długością samogłoski u samogłosek półprzymkniętych

o, u] pod akcentem oraz w pozycji nieakcentowanej w śródgłosie korelacja pomiędzy długością a wartością F_1 jest zupełna ($=0,99$): im wyższa jest samogłoska, tym jest inherentnie krótsza. W pozycji nieakcentowanej w wygłosie korelacja jest nieco słabsza i wynosi 0,81. Samogłoski te ocenione zostały jako neutralne pod względem długości. [e, o] są zauważalnie dłuższe, [ɪ, i, ʊ] są zaś krótsze (średnio o ok. 72% dłuższe odpowiednio o ok. 15% krótsze niż można by oczekiwać na podstawie wartości F_1 tych samogłosek. W przypadku [ɪ, ʊ] mamy do czynienia raczej ze stosunkową krótkością w odniesieniu do ich F_1 . Absolutne różnice długości pomiędzy [ɪ, ʊ] a [i, u] są bowiem minimalne, [ɪ] jest nawet nieco dłuższe od [i]. Ta relatywna krótkość odczuwana jest zresztą jako krótkość również perceptywnie²⁵. Chciałbym tu zwrócić uwagę na fakt, iż „nieregularne” zachowanie dotyczy wszystkich samogłosek jednego poziomu i tylko tego poziomu). Długość jest decydująca dla rozróżnienia fonemów /ɪ/ ↔ /e/. Można podejrzewać, iż jest ona istotna również w przypadku fonemów /ʊ/ ↔ /o/. U samogłosek półprzymkniętych możemy zaobserwować pewien związek długości z F_2 : im bardziej centralna jest samogłoska, tym jest ona inherentnie krótsza. Takie zróżnicowanie długości wzmacnia opozycje na poziomie samogłoskowym, na którym znajduje się pięć fonemów [e, ɪ, i, ʊ, o]. Zależności tych nie zaobserwowano w dotychczasowych badaniach (ich wyniki były zresztą bardzo sprzeczne z danym

²⁵ E. Wornar, *Język lużycki...*, op. cit., s. 325.

uniwersalium językowym)²⁶. Omawiane tu zależności prezentuję na rysunkach 7 i 8. Na rysunku 7 skonfrontowałem długości samogłosek akcentowanych w milisekundach (oś x) z wartościami formantu pierwszego (oś y). Linia przerywana to prosta trendu przy wyłączeniu samogłosek /e, o/, linia ciągła to prosta trendu przy wyłączeniu wszystkich samogłosek poziomu półprzymkniętego. Na rysunku 8 przedstawiłem zależność wartości formantu drugiego (oś x) i długości (oś y); krzywa odzwierciedla trend kwadratowy.

Na koniec pozostaje dodać, że samogłoski u kobiet są w przebadanym materiale średnio o ok. 10% dłuższe niż u mężczyzn.

4. Cechy dystynktywne²⁷

Binarne zestawy cech dystynktywnych wydają się być z różnych przyczyn (artykulacyjnych, akustycznych, perceptywnych, diachronicznych) nieodpowiednie do opisu fonologicznego systemów samogłoskowych. Przestrzeń samogłoskowa nie ma dyskretnego charakteru, a więc opozycje poziomu i szeregu samogłoskowego powinny być opisywane głównie w kategoriach gradualnych. Binarne opozycje obejmujące osie F_1 i F_2 nie są oczywiście wykluczone. Ich włączenie do opisu powinno być jednak uzasadnione artykulacyjnie, akustycznie, lub fonologicznie.

Forma podsystemu samogłosek przednich i tylnych, jak również stosunki kwantytatywne w górnołużyckim systemie samogłoskowym pozwalają na przyjęcie takiej binarnej cechy dystynktywnej: [ɪ, ε] oraz [ʊ, ɔ] są nieco scentralizowane w stosunku do [i, e] i [u, o]; samogłoski scentralizowane są przy tym krótsze od niescentralizowanych (zależność tę można opisać w następujący sposób: [i, u] : [ɪ, ʊ] = samogłoski neutralne : samogłoski skrócone, [e, o] : [ɛ, ɔ] = samogłoski wzdłużone : samogłoski neutralne). Dla przyjęcia cechy [±napięty] i [±ATR] nie dysponujemy w języku górnołużyckim żadnymi przesłankami artykulacyjnymi (korelatów cechy [±napięty] nie można przy tym precyzyjnie zdefiniować). Z tego powodu przyjęto cechę dystynktywną [±peryferyczny], którą to cechę można bezpośrednio odnieść do akustycznych cech dźwięków samogłoskowych. Samogłoski z krańcowymi wartościami F_1 i F_2 są w ramach danego systemu [+peryferyczne]. Samogłoski, które są w stosunku do nich scentralizowane (tzn. takie, wartości formantowe których zbliżają się do wartości formantowych [ə]), są [-peryferyczne]. Na podstawie rysunku 2 należy stwierdzić, iż w taki oto sposób zdefiniowana cecha jest bardzo dobrze dopasowana do formy górnołużyckiego systemu samogłoskowego.

Dla osi pionowej przyjęte zostały cechy dystynktywne [wysokie], [średnie] i [niskie], dla poziomej zaś cechy [przednie], [centralne] i [tylne]. Dalsze rozróżnienie zapewnia binarna cecha [±peryferyczne]. Interpretację tę przedstawiono w tabeli 1.

²⁶ J. Novotná-Hůrková, *Kvantita vokálů a přízvuk v hornolužické srbštině*, „Slavica pragnensia“ 1978, XXI, 47; K. Macháčková, *Vliv přízvuku na délku vokálů v lužické srbštině*, Univerzita Karlova v Praze 1997 (praca magisterska), s. 48.

²⁷ L. Jocz, *Wokalowy system...*, *op. cit.*, s. 121–127, 195–199.

Tabela 1. System samogłoskowy języka górnołużyckiego

		[przednie]	[centralne]	[tylne]
[wysokie]	[+peryferyczne]	i		u
	[-peryferyczne]	ɪ	ɨ	ʊ
[średnie]	[+peryferyczne]	e		o
	[-peryferyczne]	ɛ		ɔ
[niskie]	[-peryferyczne]			
	[+peryferyczne]		a	

Za pomocą cechy [±peryferyczny] można w bardzo prosty sposób opisać wspomnianą już powyżej redukcję w górnołużyckim systemie samogłoskowym. W pozycji nieakcentowanej opozycja poziomu samogłoskowego traci fakultatywnie relewancję w grupie samogłosek [-peryferycznych] (/ɪ, ɨ/→[ɛ], /ʊ/→[ɔ]; patrz obraz 2). Fakt, że redukcja dotyczy wyłącznie tych samogłosek, jest pośrednim dowodem na to, iż tworzą one oddzielną klasę fonologiczną w ramach górnołużyckiego systemu samogłoskowego.

LECHOSŁAW JOCZ

The Upper Lusatian language, acoustic phonetics, phonology, the vowel system

Summary

This article provides an extended synopsis of the author's Ph.D. thesis *Wokalowy system hornjoserbskeje rěče pŕitomnosće*. The first part is devoted to selected methodology-related issues (e.g. the method of collecting recordings, approach to not adopted German words, the number of phonetic units researched). In part two, the author establishes an inventory of vowel phonemes of contemporary Upper Lusatian and the fundamental rules of reduction. Based on distribution analyses, including morpho(no)logical facts, the skill of identification and isolated pronunciation of vowel sounds as well as development trends, ten phonemes: /i, ɪ, e, ɛ, a, ɨ, ɔ, o, ʊ, u/ have been adopted in this article. In the third part, the author presents the results of acoustic research (with respect to timbre and inherent length, depending on accent and other factors). To a large extent, these results present an entirely different picture from the existing postulates based on auditive analyses. On top of that, certain linguistic universals are confirmed here. The last part offers a set of distinctive features. Following acoustic research, the author decided to adopt a binary [peripheral] feature and to apply gradual characteristics.

Keywords: phonetics, acoustic phonetics, phonology, Lusatian languages, Upper Lusatian.

